

Keşf-i Kadîmden Vaz’-ı Cedîde

İSLÂM BİLİM TARİHİ VE FELSEFESİ

F

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR

Ali KARAKAŞ

Mustafa ÖZTÜRK

Sıracettin ASLAN

DİVAN
Kitap

ISBN 978-605-4239-83-2
Yayınevi Sertifika Numarası - 14320

F

Keşf-i Kadımden Vaz'-ı Cedide İSLÂM BİLİM TARİHİ VE FELSEFESİ

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR
Ali KARAKAŞ
Mustafa ÖZTÜRK
Sıracettin ASLAN

Kapak Tasarımı ve İç Tasarım Divan Kitap

Baskı - Cilt

Step Ajans Matbaacılık Tanıtım ve Org. Ltd. Şti.
Göztepe Mah. İnönü Cad. No: 78
34200 Bağcılar/İstanbul
Tel: (212) 446 88 46

© DİVAN KİTAP

Bu kitabın tüm hakları "Editörler Kurulu"na aittir.
İzinsiz kopyalanması yasaktır, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.
Kitapta yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

1. Baskı, Divan Kitap, 2019

Kayapınar Belediyesi

Kadim Akademi

İlim Yayma Cemiyeti

*Bu çalışma Kadim Akademi, Diyarbakır İlim Yayma Cemiyeti ve
Kayapınar Belediyesi'nin katkılarıyla hazırlanmıştır.*

DİVAN KİTAP

Tahtakale Mah. Ayçiçeği Sokak
Nu: 8/10 D: 6 Avcılar - İstanbul
Tel: (212) 803 40 42

www.divankitap.com.tr

divan@divankitap.com.tr, divankitap@gmail.com

DİVAN KİTAP, Divan Kitap Matbaacılık Basın Yayın
Dağıtım ve Ajans Hizmetleri Ltd. Şti. yayın markasıdır.

FARABÎ’NİN FELSEFESİNDE BİLGİ, BİLİM, AHLAK VE SİYASET MESELELERİ

F

İdiris Demirel

Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi

GİRİŞ

Farabî (870-950), tarihteki ünlü Türk düşünürlerinden biridir. Türkistan’ın, bugünkü Kazakistan’da bulunan ve eski adı Otrar olan Fârâb şehrinin Vesiç kasabasında doğan Farabî, adına İslam düşüncesi denilen düşüncenin de, İslam düşüncesinin içinde olacak ve kalacak şekilde, adına Türk İslam düşüncesi denilen düşüncenin de varlık sahasına çıkmasını mümkün kılan isimlerdendir. Farabî sadece İslamî değil, İslam dışı düşünce kaynaklarına da yoğun ilgi göstermiştir. Başta Platon gelmek üzere kadim Grek felsefesiyle sahici şekilde alakadar olmuştur. Platon ve Aristoteles’ten hareketle, felsefenin ‘varlık olarak varlığın bilgisi’ demeye geldiğini ve felsefeyi kurup prensip ve metotlarını geliştirerek, ayrıntılarına varıncaya kadar onu tamamlayanların yine Platon ve Aristoteles olduğunu düşünen Farabî’nin kendi sözleriyle, “Felsefe öğrenmekteki... Amaç, yüce Yaratıcı’yı bilmektir.” Farabî, Tanrı’nın istediği gibi erdemli bir hayat yaşadığını kabul ettiği için “Eflatun el-ilahî” de dediği Platon’un felsefesi ile Aristoteles’in felsefesini hemen hemen aynı kürede görerek cem etmeye de çalışmıştır.¹ Farabî’nin,

¹Farabî, Eflatun ile Aristoteles’in Görüşlerinin Uzlaştırılması, (Türkçesi: Mahmut Kaya), Mahmut Kaya, İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri, Klasik Yay. İst. 2007, s. 152; Farabî, Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular (Türkçesi: Mahmut Kaya), Mahmut Kaya, İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri, Klasik Yay. İst. 2007, s. 113-114; Mehmet Bayrakdar, İslâm Felsefesine Giriş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ank. 1988, s. 200; Yaşar Aydın, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu”, M. Cüneyt Kaya (editör), İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler, İSAM Yay. İst. 2014, ss. 145-181; Necip Taylan, Ana Hatlarıyla İslâm Felsefesi Kaynakları, Temsilcileri, Tesirleri, Ensar Neşriyat, İst. 2016, s. 153; İlhan Kutluer, Yitirilmiş Hikmeti Ararken, İz Yay. İst. 2012, s. 45; Majid Fakhry, Al-Fârâbî Founder of Islamic Neoplatonism His life, Works and Influence, Oneworld Publuction, Oxford, England, 2002, p.6;

ömrünün önemli bir süresini kadim Grek felsefesine vakfetmesi ise onun bu felsefenin sadece izleyicisi olmakla yetindiği anlamına gelmemektedir.

Farabî, içinde yaşadığı Türk İslam kültürü ve düşünce muhiti itibarıyla orijinal bir filozoftur. Sadece bu da değil, Ortaçağ Batı felsefesi itibarıyla da orijinal bir filozoftur. Bu orijinalliğin, felsefenin alt dalları yönüyle yaklaşıldığında, diğerlerine kıyasla bilhassa siyaset felsefesi sahasında ortaya çıktığı söylenmelidir. O, kendisini, Platon ve Aristoteles'in siyaset felsefelerinin aynen tekrarıyla sınırlandırmamıştır. Siyasal rejim tipolojisinden, bir devlet adamının taşıması gereken özelliklerin muhteviyatına kadar çeşitli siyasal konularda ve evvel emirde siyasal sayılamayacak bilgi, bilim, ahlâk gibi konuların siyasal boyutlarıyla değerlendirişinde ortaya yeni perspektif, analiz ve terkipler koymuştur. Farabî'nin siyaset çalışmalarını; siyaset felsefesi disiplinine, içerdiği bilgi, bilim ve toplum boyutlarıyla toplum felsefesini ve epistemolojik veçheleri de kapsayan bir tarzda sağlanan önemli katkılar olarak değerlendirmek mümkündür. Onun, yukarıda değinildiğince, bir ayağını İslamiyete ve İslamî tefekkür dünyasına sabitlerken, diğer ayağıyla bulabildiği ve bilebildiği bütün hikmet ve bilgi dünyalarına açıldığı görülmektedir. Anılan İslamî bağlılık, siyaset ile ahlâk arasındaki sıkı irtibat ve hep gözete geldiği ahlâkî perspektifler gibi faktörler, Farabî'nin çalışmalarına aynı zamanda ahlâkın noktainazarından yaklaşılmasını da gerektirmektedir.

Burada amaç, Farabî'nin ontolojisinden etiğine, epistemolojisinden dil ve mantığına bütün felsefesi üzerinde durmak değildir. Amaç, bilgi felsefesi, bilim felsefesi, ahlak felsefesi ve siyaset felsefesi anlayışlarının ayrı ayrı ve münhasır konular tarzında, örneğin 'ilimler tasnifi' üzerinden gidilerek irdelenmesi de değildir. Bu incelemenin amacı, düşünürün, çalışmanın başlığında da anılan alt dallara ilişkin görüşlerinin; siyaset zemininde, bilhassa devlet bağlamında ve hususen devlet başkanının şahsında nasıl olup da yekdiğeriyle bütünleşerek tebellür ettiğini gösterebilmektir. Sarahaten ifade edildiğinde, bütün bu bilgi, bilim, ahlak ve siyaset sferlerinin içinde önce olan da önde olan da siyasettir. Dolayısıyla siyaset felsefesidir. Aristoteles'in, insanın doğası gereği, yani zorunlulukla sosyal-

Agâh Çubukçu, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ank. 1986, s. 8; Platon, Devlet (Türkçesi: Furkan Akderin) Say Yay. İst. 2017, s. 223-224; Ian Richard Netton, "al-Farabi, Abu Nasr", Routledge Encyclopedia of Philosophy (Ed: Edward Craig), Routledge Publ. London and New York, 1998, p. 214; W. Montgomery Watt, "Al-Fârâbî", Encyclopedia of Philosophia, (Editor in Chief: Donald M. Borchert), Thomson-Gale, Macmillan Reference, New York, USA, 2006, p. 115; Muhsin Mahdi, "Alfarabi", Leo Strauss and Joseph Cropsey, History of Political Philosophy, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1987, p. 208-209.

siyasal bir varlık olduğunu düşünmesine benzer bir yaklaşımın aynıyle Farabî'de de varittir: İnsan, zorunlulukla toplumlaşmakta, zorunlulukla siyasallaşmaktadır. Farabî, bilimleri sınıflandırdığı 'İhsâu'l-'ulûm' (İlimlerin Sayımı) adlı eserinde fıkıh ve kelâmı da sosyal-siyasal bilimler (el-ilmü'l-medenî) içinde değerlendirmiştir. Bunu, dinî ilimleri, felsefî bilimler kapsamında mütalaa ettiği için değil ve fakat onları bir ilmî disiplin mantığı içinde kavradığından ve bu ilimlerin bir dini (el-mille) bulunan toplumda sosyal-siyasal kültüre ait işlevlere sahip olduğunu düşündüğünden dolayı böyle yapmıştır.² Hal böyle olduğundan işbu çerçevede sorulması gereken temel sorulardan biri şudur: Farabî, temel uğraşı siyaset felsefesi olan bir düşünürse ve felsefenin bilgi, bilim, ahlak gibi diğer şubelerine ilişkin görüş ve katkıları daha çok siyaset felsefesi doğrultusunda ortaya çıkmış ise eğer, onun her şeyden önce siyaset felsefesinin bünyevi özellikleri nelerdir? Nitekim bu çalışmada da hedef, az önce zikredildiğince, mütefekkirin bilgi, bilim, ahlak ve siyaset görüşlerini bir arada, yekdiğeriyle nasıl geçtiğini göstererek, siyaset felsefesi temelinde ortaya koyabilmektir.

BİLGİ, BİLİM, AHLAK VE SİYASETE İLİŞKİN TEMEL BELİRLEMELER

Farabî'nin temel kavramlarından biri siyasettir. Siyaset, bir devletin, teşkilat yapısı, ülkesi ve insanları ile birlikte idare edebilmesi ile ilgili konuların bilgisi ve bilimidir. Farabî, siyaset anlayışı bağlamında bilhassa liderlik ve/veya devlet başkanlığı mevzuu üzerinde durur. Liderlik/Başkanlık, devletlerin yöneticiliklerini de içeren üst kavram ve olgudur. Liderlik, ilkin doğuştan gelen yahut getirilen yeteneklerle ilgilidir. Bu yetenek, Allah vergisidir. Ya vardır ya yoktur. Siyaset ve liderlik bahsinde tıpkı Platon ve Aristoteles'te olduğunca, eğitim de önemlidir ve fakat eğitimin fonksiyonu; hiç olmayan bir liderlik ya da başkanlığın sıfırdan başlayarak yaratılmasında değil, zaten varolan bir yeteneğin daha rafine ve sofistike kılınmasında kendini dışa vurmaktadır.

Siyaset, Farabî için, liderlik ve bilhassa da bir devlet için liderlik ya da bir devlet için başkanlık ile alakalı anlamından bağımsız olmamakla beraber, bir içeriğe daha sahiptir. O da, bir toplum için hakiki mutluluk yani hakiki saadet yolları ile ilgilidir. Bu manadaki siyaset erdemle ve dolayısıyla ahlakî olanla da irtibatlıdır.

²Aristoteles, Politika, (Türkçesi: Furkan Akderin), Say Yay. İst. 2017, s. 26; Farabî, İlimlerin Sayımı, (Türkçesi: Mevlüt Uyanık ve Aygün Akyol), Elis Yay. Ank. 2019, s. 160, 168, 170; İlhan Kutluer, Felsefî Gök Kubbemiz, İz Yay. İst. 2017, s. 62; İlhan Kutluer, İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru, İz Yay. İst. 2013, 145-146. Kavramlara ilişkin tespitler sadedinde, Farabî'nin, ilim ve felsefe kavramlarını zaman zaman aynı anlamda kullandığı bilgisi de bu raya eklenmelidir. Bkz; İlhan Kutluer, İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru, s. 133-134.

Burada, ahlâkî olan siyasî olanla, siyasî olan, ahlâkî olanla eklemlenir ve en yüksek gaye addedilen hakiki saadete erişme üzerinde odaklanılır. Saadet denildiğinde, bir başka önemli Müslüman mütefekkir İmam Gazalî'ye gidilerek, onun da bilinen eserlerinden birinin adının 'Kimya-yı Saadet' olduğu hatırlanabilir. Müslümanların, Resûl Aleyhisselâmın hayatta olduğu zamanları 'devr-i saadet' yahut 'asr-ı saadet' olarak adlandırdıkları gerçeği de yine akıllara gelebilir. Bu kullanımlardaki saadetin, dünyevi mutlulukla, gelip geçici bahtiyarlıklarla, refahla, hazla, biyolojik arzuların tatminiyle, maddi birikimle, faydacı; pragmatist; liberal ideolojideki anlamlarla vb. alakalı bulunmadığı, onların ötesinde ruhî ve müteal bir manayı haiz olduğu söylenmelidir. Bir başka deyişle saadet vurgusu Farabî'ye mahsus bir vurgu değildir. İslâmî gelenekte yaygın bir vurgudur. Ki, Farabî'nin saadet kavramı da hakiki mutlulukla; insanın bedeni öldükten sonra ruhunun ebedi saadetiyle alakalı olduğu için, aynı zamanda ahlaklı-erdemli şahsiyetlerle ve toplumla dolayımlanmaktadır. 'İnsan ruhu, varlığıyla kendisinden güç alacağı maddelere ihtiyaç duymadığı bir mükemmellik derecesine ulaşmışsa eğer bu durum saadet demektir. Saadetin elde edilmesinde faydası olan iradi fiiller güzel fiillerdir. Kendisinden, güzel fiillerin doğduğu istidat ve melekeler ise erdemlerdir. İnsanın istidat ve melekeleri, kendi özlere bakımından değil, saadeti sağlamaları bakımından iyi şeylerdir. Saadete engel olan fiiller ise kötü fiillerdir. Bu fiillerin doğduğu istidatlar ve melekeler; eksiklikler addedilip erdemsizlikler ve aşağılık nitelikler olarak anlaşılırlar.'³ Toparlayarak dile getirildiğinde, siyasetin; erdemli -ahlaklı bir toplum hedefi yolunda tatbik edilip yürütülen bir faaliyet olduğu ve en yüksek- en iyi gaye vasfıyla saadeti elde etmenin yollarını gösterdiği zikredilebilir.

Bir toplumu ve devleti erdemli topluluk ve devlet kılacak olan da, erdemli bir yaşayıştan uzaklaştıracak olan da o toplumun ve devletin siyasi yöneticisidir. Bundan sebep, diğerlerinin yanında yöneticinin erdemli bir insan olup olmaması

³Farabî, İdeal Devlet, (Türkçesi: Ahmet Arslan), TİB Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 83-84; Farabî, Mutluluğun Kazanılması, (Türkçesi: Ahmet Arslan), TİB Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 15; Farabî, Felsefenin Temel Meseleleri, (Türkçesi: Mahmut Kaya), Mahmut Kaya, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, Klasik Yay. İst. 2007, s. 125; Farabî, İlimlerin Sayımı, s. 160; Mustafa Erdoğan, "Farabî'nin Siyaset Felsefesi Üstüne", Türkiye Günlüğü, S: 73, 2003, s. 44; Yaşar Aydın, "Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu", s. 153; İlhan Kutluer, Sarp Yokuşu Tırmanmak, İz Yay. İst. 1998, s. 16-17; İlhan Kutluer, Yitirilmiş Hikmeti Ararken, İz Yay. İst. 2012, s. 188, Saadetten bahsedilen yerde, tüm toplumun saadetine sağlamanın, Platon'un felsefesinde de devlet için ve askerler dâhil devlet yöneticileri için temel bir husus olduğu hatırlanmalıdır. Bkz; Platon, Devlet, s. 148-149.

bilhassa önemlidir. Erdemli bir siyasal liderlik, toplumu erdeme ahlaka götürürken, erdemsiz cahil bir yönetici ise insanları hakiki saadetten iyice uzaklaştıracaktır. Ancak ve ancak ahlakî ve erdemli bir zeminde/n neşet edebilecek olan hakiki saadetten uzak düşen toplumların saadetleri artık gayri-hakiki; sözde saadetler derekesinde kalacaktır.

Hakiki saadeti elde edebilmek için mutlaka gerekli görülen, hem ahlakî hem siyasî iyi ile dolayımlanan ve son kertede siyaset felsefesi zemininde görev ifa eden bilgi ve bilim mevzularına biraz daha yakından bakıldığında şu görülür: Farabî'de; *'bir şeyin bilgisi, ya akıl kuvvetiyle ya duyu algılarıyla ya da tahayyül kuvvetiyle elde edilebilir. Aklî kuvvetle idrak edilme özelliğine sahip olan bir şeyin bilinmesi arzu edildiğinde, arzu edilen şeyin elde edilmesini sağlayan fiil, akıl kuvvetinde bulunan başka bir kuvvetten doğar. Bu fikri kuvvettir. Fikri kuvvet düşünmeyi, ölçüp biçmeyi, dikkatle incelemeyi ve çıkarsama yapmayı meydana getiren kuvvettir. İkinci olarak, duyu algısıyla kavranma özelliğine sahip olan bir şeyin bilinmesi arzu edildiğinde, onun elde edilmesini sağlayan fiil, beden bir fiili ile ruhun bir fiilinin birleşmesinden doğar. Mesela, görme olayı göz kapaklarımızı kaldırıp bakışımızı görmek istediğimiz şeye çevirmemizle gerçekleşir. Bunların beden fiilleri olmasına karşılık, duyu algısının kendisi ruhun bir fiilidir. Diğer duylarda da durum aynıdır. Üçüncü olarak bir şeyin tahayyülü arzu edildiğinde ise bu farklı yollarla gerçekleştirilir: Onlardan biri, umulan ve beklenen şeyin tahayyül edilmesi veya tahayyül kuvvetinin birleştirdiği şeyin temenni edilmesinde olduğu gibi, tahayyül kuvvetinin doğrudan fiili sonucudur. Dördüncüsü, tahayyül kuvvetine duylardan bir şeyin gelmesi ve bu şeyin kendisinden korkulan veya güvenilir bir şey olarak tahayyül edilen başka bir şeye dönüştürülmesidir. Ayrıca bu, tahayyül kuvvetine aklî kuvvetten gelen bir şeyin eklenmesi yoluyla da gerçekleştirilir.'*⁴ Bu bilgi ve bilim bahsinden, Farabî'nin kendi felsefesinde siyasetin bilgisine ve dönemi itibarıyla bilimine dair söylediklerine

⁴Farabî, İdeal Devlet, s. 68; Ahmet Cevizci, Felsefe Tarihi, Say Yay. İst. 2009, s. 246-247; Mehmet Bayraktar, İslâm Felsefesine Giriş, s. 208; Akıl ile ilgili olarak hem avamın hem de Aristoteles'in görüşlerini zikreden Farabî şu mütalaalarda bulunur: "Halkın bu konudaki görüşlerinden biri de "Akıllı olan parlak zekâsı sayesinde faziletli/erdemli olur ve bu zekâsını da erdemli işler yapmada ve reziletten sakınmada kullanırsa ancak o zaman akıllı sayılır." Şeklinindedir. 'Akıllı' derken bütünüyle halkın kanaati "düşünen ve akleden" anlamında toplanmıştır. Aristo'ya göre de "düşünen ve akleden"ın anlamı, yaratılıştan faziletli olup başka bir sebeple değil, fazilet olduğu için faziletli işleri ortaya çıkarmada parlak zekâyâ sahip olan demektir." Bkz; Farabî, Akılın Anlamları, (Türkçesi: Mahmut Kaya), Mahmut Kaya, İslâm Felsefolarından Felsefe Metinleri, Klasik Yay. İst. 2007, s. 128.

gelindiğinde, onun, siyasi iyi-kötü ile ahlakî iyiyi-kötüyü birlikte mütalaa ettiği görülür. Başka bir söyleyişle, yukarıda da değinildiğince, hakiki saadete ve erdemli topluma giden yolda bilgi felsefesi, ahlak felsefesi, siyaset felsefesi, onun nazarında ayrı ayrı yollar değildir.

Felsefi branşlar bakımından, erdem, öncelikle ahlak felsefesinin payına düşen bir bilgi, bilim ve davranış bütünlüğü iken, Farabî’de erdem aynı zamanda siyaset felsefesinin de küresinde yer alan, siyaset felsefesine de doğrultu veren ve ona amaçlarını gösteren esaslı bir değer ve olguya dönüşmektedir. Bilgi, bilim, erdem-ahlak ve siyaset bir arada değerlendirildiği için de saadet salt dünyevi, salt cismani bir karakterde anlaşılamamaktadır. Saadet bilakis, cismani ve dünyevi amaçların üzerine yükselme yolunda kendini aşma ve bizzat kendi üzerinde hâkimiyet kurma iradesi olmakta, yani doğrudan ahlakî bir mahiyet kesbetmektedir. Saadet, sadece şahsi, dünyevi arzuları değil, dünyaya siyaseten egemen olma tutkusunu da; hatta dünyevî bir ihtiras niteliğiyle şeref duygusunu da bir yana bırakıp, hakikate yönelme iradesi ve/veya bilinci ile ortaya çıkabilmektedir.

Farabî’nin, hakkında izahta bulunduğu saadetin, onun bilgi, bilim, ahlak ve siyaset felsefelerinin kesişiminde yer alan merkezî bir kavram ve vakia olduğu belirtilmelidir. İşbu saadet, hakikat-doğrultulu olduğu için aynı zamanda hakiki yahut mutlak iyi demektir. Ahlâken ve siyaseten mutlak iyi olan saadet, senkronize biçimde her türlü zihniyet ve amel ya da pratik için bir standarttır. Bu bağlamda erdemi amaçlayan; hakikate doğru yol alan, bedenî ve cismani zevkleri, arzuları aşan her türlü irade ve tutum saadet vericidir, iyidir. Aksine hakikatten; mutlak iyiden uzaklaştıran zihniyet ve davranışlar saadeti de engellediği için kötüdür. Bu ‘iyi’lik ve ‘kötü’lük, tekraren belirtildikte, aynı anda hem ahlâkî hem de siyasi iyi ve kötüyü tazammun etmektedir. Bütün bu mülahazaların odağında ise söz konusu edilen birim ister bir şehir ahalisi olsun, ister bir millet olsun, isterse evrensel-bütün insanlık olsun, muayyen bir topluma yine iyi yahut kötü yönde istikamet verecek olan siyasal yönetici yani devlet başkanı yer almaktadır.

Farabî’nin felsefesinde, siyasal yöneticiliğin fevkalade önemli bir statüye karşılık geliştiği hadisesi, aynı bakış açısının Platon’un felsefesinde de vaki oluşu gerçeği eşliğinde daha iyi mütalaa edilebilir. Platon da siyaset felsefesi kapsamında tahayyül ettiği kendi ideal devletinin; şehir-devletin, onun nazarında başka bir dünyaya tekabül eden formlar/idealar âlemindeki aslına en yakın şekilde tecelli edebilmesi için, filozoflar tarafından yani en erdemli, bilgili ve hikmetli insanlar tarafından yönetilmesini şart koşmuştur. Hem ahlâkî hem siyasi iyyinin tahakkuku için, devlet başkanının hikmet erdemine sahip olması, siyasal vurgusunu

devlet başkanına yapmayan Aristoteles'te değil ama Platon'da da aranan bir zorunluluk idi. Bu Platoncu felsefi etkinin yanı sıra, Farabî'nin üstünde, zamanın ruhunun da belirli bir yön tayin edici tesir doğurduğu söylenebilir. Onun en nihayetinde Türkistan'da⁵ ve Bağdat, Şam, Halep, Mısır gibi diğer İslam yurtlarında; İslami hassasiyetlerin ağırlıkta olduğu Müslüman toplumlarda yaşayan bir düşünür vasfıyla hem yaşadığı topraklardaki hem de şahsi dini olan İslamiyet'teki devlet başkanının önemine dair buyrukların ve anlayışların dışında kaldığını düşünmek haddizatında makul bir düşünme olmayacaktır.

TOPLUMLAŞMA, SİYASALLAŞMA VE İDEAL DEVLET

Farabî'ye göre, 'insanoğlu, tabii yaradılışının kendisine verilmesinin gayesi olan mükemmelliğe, ancak bir araya gelme ve yardımlaşma vasıtalarıyla ulaşabilir. İnsanlardan her biri, birinin ihtiyacını karşılayacaktır. Böylece de, toplumun bütününe karşılıklı katkısı sonucunda herkesin varlığını devam ettirmek ve mükemmelliğe erişmek için muhtaç olduğu şeyler sağlanmış olacaktır. İşte insan türünde kişi sayısının çok olmasının ve insanların; bazıları mükemmel iken, bazıları eksik, kusurlu olan toplumlar ve devletler kurarak dünyanın yaşanılabilir mamur kısmında bir araya gelmelerinin gerekçesi budur: Diğerlerine muhtaçlık ve mükemmelliğe ancak iş bölümü ve yardımlaşma ile ulaşılabilir olunması gerçeği.' Öte yandan Aristoteles'e göre de, "devlet denilen şey aslında bir topluluktur ve bu topluluk siyasaldır."⁶ Bu bakış açısından, biraz önce de değinildiğince, Platon ve Aristoteles'teki gibi, Farabî'de de insanın, tabiatı gereğince toplumsal ve siyasal bir varlık olduğunun kabul edildiği anlaşılmaktadır. İnsanın işbu toplumsallığının ve beraberinde siyasallığının iki varoluşsal temeli söz konusudur. **Bir:** Toplum halini alıp siyasal bir düzen kurmadıkça insanlar, başta karınlarını doyurma ve barınma gelmek üzere en hayati ihtiyaçlarını dahi kendi başlarına karşılamakta büyük zorluk çekerler. Bundan sebep bir araya gelip bir

⁵ 'Bazı kaynaklarda Fârâbî'nin adına, "et-Türkî" sıfatı da eklenmektedir. Fârâbî, kendi ana yurdu dışında kaldığı uzun yıllar boyunca Orta Asya Türk kıyafetini ve ana yurduna özgü başlık tipini aynen muhafaza etmiştir.' Bkz; Aydın Sayılı, "Açık Konuşması IX, X. Ve XI. Asırlar ve İslâm Dünyası Uygarlığında Önemli Katkısı Olan Kalburüstü Bazı Düşünürler ve Bilim adamları", Uluslararası İbn Türk, Hârazmî, Fârâbî, Beyrûni ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S: 42, Ank., 1990, ss. 11-24, s. 17; W. Montgomery Watt, "Al-Fârâbî", p. 115.

⁶ Aristoteles, Politika, (Türkçesi: Furkan Akderin), Say Yay. İst. 2017, s. 23; Farabî, İdeal Devlet, s. 97; Farabî, Erdemli Şehir Halkının Görüşleri, (Türkçesi: Mahmut Kaya), Mahmut Kaya, Klasik Yay. İst. 2007, s. 139.

toplum olmanın, siyasal bir düzen kurmanın çarelerine başvururlar. **İki:** İnsanların, sadece hayat için değil, mükemmellik yolunda ‘iyi hayat’ için ve dolayısıyla da hakiki mükemmelliğe ve saadete ulaşmak için de bir araya gelmelerine, toplumlaşmalarına, siyasal bir birliklilik inşa etmelerine ihtiyaçları vardır. Diğer insanlarla kalıcı ve sürekli beraberlikler oluşturmadan, hakiki ahlak da, hakiki erdem de, hakiki saadet de kendilerinden uzak düşülen gayeler olacaktır.

Temelde en hayatî ihtiyaçlarını karşılama amacı bulanacak şekilde çeşitli gayelerle işbirliği yapan insanların arasında zamanla bir iş bölümünün oluşması da aynı derecede tabîi olmaktadır. Bu yolla bir araya gelen ve içindeki insanların işbölümü çerçevesinde üzerlerine düşen vazifeleri yerine getirmeye çalıştıkları toplumlar medeni toplumlardır. Medeni toplumlar, kendi kendilerine yeten; eksik-olmayan; tam; mükemmel toplumlardır. Esas itibarıyla üç tür tam; mükemmel toplum tipinden söz edilebilir: **1)** Büyük toplum, bu, bütün insanlıktır. Yaşanılabilir dünyanın tamamında bütün milletlerin bir araya gelmesidir. **2)** Orta toplum, bu, millettir. Yine yaşanılabilir dünyanın bir parçasında tek bir milletin bir araya gelmesidir. **3)** Küçük toplum, bu da Medine yahut sitedir. Herhangi bir milletin hayatını sürdürdüğü topraklar üzerinde tek bir şehir halkının bir araya gelmesidir.⁷

Tam olmayan; eksik toplumlar ise **1)** sokak, **2)** mahalle ve **3)** köy olup bunlar Medine’ye bağlıdır. Diğer bir ifadeyle, köy halkının, mahalle halkının, sokak sakinlerinin ve nihayet sonuncu ve en küçük birlik niteliğiyle ev halkının bir araya gelmesi, kusurlu; eksik; kendi kendine tam olarak yetemeyen toplulukları-toplumları meydana getirir. Mahalle ve köyün her ikisi de şehir için vardır. Ancak köyün şehirle ilişkisi, hizmet ilişkisidir. Köy, şehre hizmet eder. Buna karşılık, mahalle, şehirle, şehrin bir parçası olarak ilişki içindedir. Sokak mahallenin, ev ise sokağın bir parçasıdır. Aynı şekilde şehir bir milletin yaşadığı toprakların bir parçasıdır. Millet ise üzerinde yaşanan dünyanın bütün toplumlarının bir parçasıdır. En üstün iyilik ve en yetkin mükemmelliğe ilkin ancak şehirde ulaşılabilir. Şehirden daha eksik olan bir toplulukta iyilik ve mükemmellik olmaz. Ancak ger-

⁷ Farabî, İdeal Devlet, s. 97-98; Farabî, Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül -Mevcûdat, (Türkçesi: Mehmet S. Aydın vd), Büyüyen Ay Yay. İst. 2017, 81-82; Erdoğan, “Farabî’nin Siyaset Felsefesi Üstüne”, s. 46; Farabî, Erdemli Şehir Halkının Görüşleri, s. 139-140; Yaşar Aydın, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâi Okulu”, s. 170; Necip Taylan, Ana Hatlarıyla İslâm Felsefesi Kaynakları, Temsilcileri, Tesirleri, s. 176-177; Majid Fakhry, Al-Fârâbî Founder of Islamic Neoplatonism His life, Works and Influence, p.4, 101; İbrahim Ağâh Çubukçu, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, s. 94.

çek anlamda iyi, seçme ve irade ile elde edilebilir özelliğe sahip olduğundan, kötülükler de ancak, seçme ve iradenin ürünleri olduklarından, şehrin, insanların birtakım kötü amaçlara ulaşmak için birbirlerine yardım ettikleri bir yerleşim birimi olarak kurulması da pekâlâ mümkündür. Bundan sebep, her şehrin mutlaka ki saadet getireceği iddia edilemez. O halde insanların, hakiki saadeti elde etme yolunda birbirlerine yardım etmeyi; doğru bir siyaset gütmeyi amaçladıkları bir şehir, mükemmel bir şehirdir. O şehir, fazıldır/erdemlidir, Medine'dir. Bu şehrin toplumu da erdemli, mükemmel bir toplumdur. Bütün şehirleri, hakiki saadet için bir birlerine yardım eden, yani bilgiyle, bilimle, ahlâkla mücehhez iyi bir siyaset uygulayan bir millet, erdemli, mükemmel bir millettir. Aynı şekilde erdemli, mükemmel bir evrensel toplum da ancak içinde bulundurduğu bütün milletlerin saadete erişmek için birbirlerine yardım ettikleri zaman ortaya çıkar.⁸ Topluluk birimleri içten dışa doğru daireler şeklinde tasavvur edildiklerinde, en küçük mükemmel toplum vasfıyla şehirlerin saadetine orta toplumlar denilen milletlere, milletlerin saadetine de en büyük toplum olan insanlığa halka halka sirayet ettiği görülür.

Bahsedile gelinen erdemli, mükemmel şehir, bütün organları canlı varlığın hayatını tam kılmak ve onu yaşatmak için birbirleriyle yardımlaşan engelsiz ve sağlıklı bir bedene benzer. Bu bedeninin organları birbirinden farklı ve bu organların tabii yaradılışları ve kuvvetleri de birbirinden üstündür. Organlar içinde amir bir organ vardır, bu kalptir. Üstünlük ve mertebe bakımından bu amir (emredici; reis; başkan) organa yakın olan organlar vardır. Hiyerarşide kalbe yakın organların her biri, amir organda tabiatı gereği bulunan amaca ulaşmak için kendilerinde tabîi olarak bulunan bir kuvvetle donatılmıştır. Bunlardan başka yine bazı organlar vardır ki onların yeri de kalbe yakın olanlara yakınlıktır. Kendi paylarına başka organlar da bu ikinci sıradaki organların amaçlarına uygun fiilde bulunurlar. Böylece sadece başkalarına hizmet eden, hiçbir biçimde yönetmeyen organlara kadar gidilir. İşte bu aynı durum şehir için de geçerlidir. Şehir de amir olan bir insan ve mertebeleri bu insana yakın olan başka insanlar vardır. Bu insanların her biri, kendileriyle bu amirin amacına uygun olarak fiilde bulundukları bir istidat ve melekeye sahiptir. Bu insanlar, mertebe bakımından birinci sıradadırlar. Bu insanların altında, onların amaçlarına yarayacak tarzda fiillerini gerçekleştiren başka insanlar gelir ki, onlar da ikinci sıradadırlar. Sıralama daha aşağılara doğru iner. Sonuncular, başkaları tarafından hizmet edilmeksizin baş-

⁸ Farabî, İdeal Devlet, s. 98.

kalarına hizmet edenlerdir. Bundan dolayı da onlar en alt sırada bulunan, en değersiz olanlardır.⁹ Tekraren belirtildiğinde, Tam; kendi kendine yeten, eksik-olmayan toplumlar içinde tercihe şayan olanı, Farabî'nin gözünde, Medine'dir. Diğer adlarıyla site yahut şehir-devlettir. Yunan toplumundaki karşılığıyla *polis*'tir. Hem siyasal iyi hem de ahlakî iyi anlamında iyinin de, bilgi ve bilimle donatılmış erdemli bir toplum ve devletin de, hakiki mutluluk olarak saadetin de gerçekleşmesine en elverişli olan toplum biçimi budur. Farabî'nin toplumsal ve siyasal birlikliliklere ilişkin tasnifinde ayrıca medeni olmayan topluluklar da yer alır. Medeni olmayan toplulukların siyasal birlikleri yoktur. Bu gayri-medenî topluluklar esasen ilkel ve vahşi topluluklardır. Bunların, hayat tarzları daha değişik, yerleşim yerleri ise dağınıktır. İlkel topluluklar, bilgi, bilim birikimleri, ahlak ve erdemleri yönüyle tartıldığında, denilebilir ki, onlar, çokluk, hayvanların hizasında kalmaktadır.

İDEAL DEVLET OLARAK MEDİNE VE TOPLUMSAL SINIFLAR

Farabî'nin Medine'sinde; sitesinde; ideal şehir-devletinde, tıpkı Platon'un ideal toplumunda olduğu gibi işbölümü ve meslekî ihtisaslaşma yahut uzmanlık vardır. Platon, her insanın en iyi yapabileceği sayıca bir adet iş ile meşgul olmasını doğru bulmuştur. Aynı bakış Farabî'de de vardır. Platon'da çeşitli meslekler vardır ve toplumsal sınıf kurgusu da bu çeşitlilikle ilgilidir. Platon'da temelde üç toplumsal sınıf söz konusudur: **1) Yöneticiler.** Bunlar, filozof kral veya kraliçelerdir. **2) Savaşçılar;** askerler; koruyucular. **3) Üreticiler;** zanaatkârlar; tüccarlar. Platon'un sınıflı toplum yapısı, farklılaşarak Farabî'de şöyle olur: **1) Bilginler,** ehli hikmet, hükema; Bu Platon'un ilk sınıfıyla hemen hemen aynıdır. **2) Dil bilenler** ve din görevlileri; Bu, Platon'da olmayan bir meslek ve toplumsal sınıftır. **3) Teknik elemanlar;** mühendisler, plancılar, matematikçiler; bu kategori de Platon'da ayrı bir sınıf değildir. Bir kısmı itibarıyla en alt sınıfa dâhildir. **4) Savaşçılar;** askerler; koruyucular. Bu sınıf, Platon'da da aynıyle vakidir. Farabî'den farklı olarak, Platon'da ikinci sıraya tekabül etmektedir. **5) Tüccarlar.** Bu sınıf da Platon'da az çok farklılıkla bulunmakta ve onda da en altta yer almaktadır.¹⁰

Platon, eğitim felsefesini de siyaset felsefesine göre belirlemiştir. Onda, eğitimin içerik, yön ve fonksiyonunu tayin eden husus temelde toplumsal-siyasal iş bölümü; meslekleşme; ihtisaslaşmadır. İnsanlar yetenek ile mesleklerine ve bu

⁹Farabî, İdeal Devlet, s. 97 – 99; Farabî, Erdemli Şehir Halkının Görüşleri, s. 140-142.

¹⁰ Farabî, Siyaset Felsefesine Dair Görüşler, (Türkçesi: Hanifi Özcan), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İst. 2014, s. 81; Mustafa Erdoğan, Farabî'nin Siyaset Felsefesi Üstüne, s. 48.

mesleklerin taşıdığı öneme göre bir eğitime tâbi tutulacaklardır. Onların toplumsal sınıfları ve işleri üst sırada ise daha üst düzey bir eğitim, toplumsal sınıfları ve işleri alt sırada ise daha sıradan bir eğitim söz konusudur. Platon'un eğitim vizyonunun bir benzeri Farabî'de de vardır. Farabî'de de eğitimin fonksiyonunu, metodunu, ağırlığını asıl belirleyecek olan husus, yine işbölümü; meslekleşme ve giderek toplumsal sınıflar realitesidir. Her insan, sınıfsal pozisyonuna, yeteneğine, akli kapasitesine göre bir eğitim alacaktır. Seçkinlere seçkince, sıradan insanlara sıradan bir eğitim verilecektir. Platon, anlaşılmış olmalıdır ki, eşitlikçi ve demokratik değil, eşitlikçi-olmayan ve tıpkı öğrencisi Aristoteles'inki gibi demokratik olmayan bir perspektifle hiyerarşik bir toplumsal-siyasal yapı öngörmüştür. Aynı tablo, kendisinin sınıf-tabaka kategorizasyonundan da çıkarsanabileceği üzere Farabî için de varittir. İnsanın bedenindeki organların birbirlerine ihtiyaç gösterip bağlı olması hadisesi, yukarıda da değinildiği üzere, toplum için de geçerlidir ama bu geçerlilik yahut 'karşılıklı bağımlılık', söz konusu olan kişi eğer en tepedeki devlet başkanı ise iyice düşer. Çünkü devlet başkanı neredeyse hiç kimseye muhtaç değildir. Hiçbir toplumsal birim yahut öznenin yol göstermesine, yöneticiliğine tâbi değildir. Bilakis, onları yöneten, toplumsal birim ve grupları bir arada tutan, organizmanın bütünlüğünü sağlayan devlet başkanının kendisidir. Devlet başkanının eşiti olmayan alttakilerin görev ve fonksiyonu, üsttekilerin, bilhassa da devlet başkanının tanzim ettiği yasalara uyarak Medine'ye hizmette bulunmaktadır. Alttakiler de kendi toplumsal-siyasal sorumlulukları gereği fonksiyonlarını, mesleklerini, işlerini en iyi şekilde icra etmekle mükelleftir. Birbirlerine eşit olmayan sıradan insanlar da seçkinler de görevlerini, sorumluluk bilinciyle yerine getirdikleri takdirde toplumsal-siyasal hiyerarşi ve düzen de iyi işliyor demektir. Farabî, Medine'sini ve bu Medine'deki devlet başkanı tasavvurunu sadece canlı bir organizmaya, insana benzetmek suretiyle açıklama durumuyla iktifa etmez. O şehir-devletini ve devletin başkanını evrendeki düzene benzetmek suretiyle de açıklama yoluna gider. Evrende nasıl bir 'İlk Var Olan; bir 'İlk Sebep' varsa, toplumda da vardır ve o da devlet başkanıdır. Evrendeki tüm varlıkların var oluş kaynaklarını 'İlk Var Olan'dan yani Tanrıdan alması gibi, toplumdaki unsurların ve kendisinin dışındaki diğer yöneticilerin de ilk kaynağı; ilk sebebi devlet başkanıdır.¹¹ Mezîkûr ahlakî, toplumsal, siyasal hiyerarşi yukarıda bahsedilen meslekleşme, uzmanlaşma temelli işbölümü zemininde, en alt tabakaya kadar, işi sadece ve sadece yönetmek olan ondan başlayarak indiği için, devlet başkanına biraz daha yakından bakılabilir.

¹¹ Farabî, İdeal Devlet, s. 3, 11.

BİLGİ, BİLİM VE AHLÂKIN KENDİSİNDE BİRLEŞTİĞİ MÜSTESNA ŞAHSİYET OLARAK DEVLET BAŞKANI

Farabî'nin siyaset felsefesinde öngörülen tam; yetkin; mükemmel toplumların içinde diğerlerine göre daha çok öne çıkarılan ve idealize edilen Medine'nin merkezindeki özne devlet başkanıdır. Medine, şehir-devlet olduğu için bu devletin de bir devlet başkanı söz konusudur. Devlet başkanı, Farabî'nin anlayışında, sadece maddi dünyevi bir iktidara sahip değildir. O aynı zamanda üstün bir akla ve üstün bir ahlâka da sahiptir. Hikmet sahibidir. Filozoftur. Farabî'nin 'erdemli toplum' anlayışında 'ilk devlet başkanı' vahiy alan bir peygamberdir. Başka bir açıdan o, hem Platon'un filozof-kralıdır, hem de bir peygamberdir. Devlet başkanı, bilge/hikmetli bir insan, ilahi nitelikli bir akli kullanan mükemmel bir düşündür; Faal Akıl'dan muhayyile kuvvetine taşan, sudur eden; feyz olunan şeyle de bir peygamber, bir uyarıcı, var olan tikeller hakkında bilgi veren üstün bir habercidir.¹² Sahip olduğu hikmet sayesinde, onun devlet başkanlığı öyledir ki bu başkanlık ahlâken de yol göstericidir. Toplumu bir erdemli toplum, insanları ise erdemli insanlar kılma yolunda örnek olan da, önde olan da, icap eden düzenlemeleri buyuran da hep devlet başkanıdır. Başkan, başında bulunduğu toplumdaki malik olduğu bilgi, bilim, hikmet ve ahlaki karakter ile sadece siyaseten değil, ahlâken de sorumludur. Özcesi, Farabî'nin felsefesinde, bilgi, bilim, ahlak ve siyaset, evvela siyasal bir anlamı haiz olan devlet başkanının şahsında bir araya gelmekte, yekdiğerleriyle geçişip mezc-olmaktadır.

Bilginin, bilimin, ahlâk ve siyasetin, erdem ve hikmet sahibi bir şahsiyet olan devlet başkanının şahsında kaynaşması, İslâmî inanç ve gelenekteki Yaraticının aynı zamanda bilen/âlim oluşu gerçeği ile de uyumaktadır: 'Tanrı, bilendir. O, bilmek için, bilgisi sayesinde mükemmellik kazanacağı, kendisinden başka bir öze muhtaç değildir. Bilinmek için de kendisini bilecek bir başka öze ihtiyaç duymaz. Tanrı'ya, bilmesi ve bilinmesi için kendi tözü yetmektedir. Onun, özünün bilgisi de tözünden başka bir şey değildir. O halde Tanrı'nın bilmesi, bilinmesi ve

¹²Platon, Devlet, s. 217-218; Farabî, Erdemli Şehir Halkının Görüşleri, s. 143; Farabî, İdeal Devlet, s. 105; Ahmet Cevizci, Felsefe Tarihi, s. 240-241, 247; Donald G. Tannenbaum, David Schultz, Siyasî Düşünce Tarihi Filozoflar ve Fikirleri, Adres Yay. Ank. 2010, s. 40; İlhan Kutluer, İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru, s. 178; İlhan Kutluer, Yitirilmiş Hikmeti Ararken, s. 312; Ağâh Çubukçu, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, s. 91-92; Ian Richard Netton, "al-Farabî", p. 214; Muhsin Mahdi, "Alfarabi", Leo Strauss and Joseph Cropsey, History of Political Philosophy, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1987, p. 212-213.

bilgi ('ilm) olması, tek bir öz ve tek bir töze işaret eder. Aynı durum onun bilge/hakîm olması; hikmet sahibi bulunması için de geçerlidir. Çünkü bilgelik olarak hikmet, en mükemmel şeyin en mükemmel bilgi ile bilinmesidir. O, özünü düşünmek ve bilmekle en mükemmel şeyi bilir. En mükemmel bilgi, kalıcı olan ve ortadan kalkması mümkün olmayan şeyin, yine ortadan kalkması mümkün olmayan kalıcı bir bilgi ile bilinmesidir. Bu ise O'nun kendi özünün bilgisidir.¹³ Başka bir şekilde söylendikte, bilgi de, bilim de, hikmet ve ahlâk da, en yetkin; tam; kâmil biçimleriyle ancak ve ancak, Tanrı'nın izinden giden ve esasta siyasal bir özne olan devlet başkanınca temsil edildiklerinden Farabî'nin felsefesinde esas ağırlık merkezi siyasettir. Siyasette devlettir. Devlette devlet başkanıdır.

Toplunun insan organizmasına benzetilmesi, bu çalışmanın yukarıdaki kısımlarında da değinildiği üzere, siyaset felsefesinde Platon'dan beridir rast gelen bir benzetme durumudur. Siyasal toplum, Farabî'de de bir kez daha insan bedeni gibidir. Devlet başkanı da bu bedenin kalbidir. Kalp olmazsa, beden ölür dolayısıyla da insan ölür. Bunun gibi, devlet başkanı da olmazsa toplum ölür. Toplum derken asıl anlatılmak istenen bedenin/organizmanın sağlıklı, dengeli, yerli yerinde işleyişi için tek tek bütün parçaların yani toplumsal grup ve birlik-teliklerin, başkanın emirleri doğrultusunda hareket edişidir. Asıl olan onun sevk ve idaresine tâbi olmaktır.¹⁴ Vücudun işleyişinin, onu teşkil eden organların aynı sâikle hareket edip yardımlaşmalarına bağlı oluşu gibi, toplum denilen organizmanın varlığı ve kendini sürekli kılışı da toplumsal grup ve bireylerin aynı doğrultuda hareket edip yardımlaşmalarına, birinin diğerinin aleyhine fiillerde bulunmayışına bağlıdır. Öte yandan, bir mütefekkir olarak Farabî de ideal ve kitabî düzenlemelerin dışında, gerçek hayata bakıldığında, orada işlerin ideal düzlemdekine nazaran daha farklı tahakkuk edebileceğinin farkındadır. Toplumsal grupların ve bireylerin arasına, onların asli görevlerini aksatıcı ve yardımlaşmalarını önleyici şekilde girecek olan farklılıklar, sağlıksızlığın, bozukluğun işaretidir. Aynı sâiklerle aynı amaçlara doğru bir birliktelik yoksa eğer var olan her şey bozuluyor demektir. Nitekim Farabî de bu tip bozuk toplumları görmüş ve üzerlerinde biraz sonra daha ayrıntılı şekilde durulacak olan cahil toplumlar, fâsık

¹³ Farabî, İdeal Devlet, s. 14-15; Farabî, Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdat, s. 53-54; Majid Fakhry, Al-Fârâbî Founder of Islamic Neoplatonism His life, Works and Influence, p. 3.

¹⁴ Farabî, Mutluluğun Kazanılması, s. 15; Farabî, Erdemli Şehir Halkının Görüşleri, s. 142; Majid Fakhry, Al-Fârâbî Founder of Islamic Neoplatonism His life, Works and Influence, p. 102; Ian Richard Netton, "al-Farabi", p. 214.

toplumlar, sapık toplumlar, değişmiş toplumlar gibi erdemsiz devlet ve toplum sınıflandırmalarına gitmiştir.

Farabî için, üstün siyasal yöneticiye; devlet başkanına bir kez daha bakıldığında, o, rastgele biri olamaz. Başkan, **1)** yaradılışı ve tabiatı bakımından yöneticiliğe istidatlı olmalıdır, **2)** yöneticilikle ilgili iradi meleke ve tutumları kazanmış olmalıdır. Bunlar ise tabiatı gereği yöneticiliğe istidadı olan insanda gelişip ortaya çıkacaklardır.¹⁵ Erdemli toplumun yöneticisi, bu çerçevede, kendisinin üzerinde başka bir insanın hükmünün bulunmadığı hâkim kişidir. O önderdir/imâmdır. Sırasıyla, erdemli şehrin birinci başkanıdır, erdemli milletin hükümdarıdır, yaşanabilir dünyanın tümünün hükümdarıdır. Siyasal yönetici, çerçevesi çizilen bu duruma ancak kişiliğinde doğuştan sahip olduğu on iki (12) tabii özelliği birleştirmek suretiyle ulaşabilir:

- a) O, beden uzuvları bakımından tam ve eksiksizdir.
- b) O, iyi anlama ve idrak yeteneğine tabiatı gereği sahiptir.
- c) Yönetici, zihninde tutma-saklama (hıfz) yeteneğine sahip olmalı, hemen hemen hiçbir şeyi unutmamalıdır.
- d) Uyanık ve çok zeki olmalıdır. En ufak bir delil gördüğünde bu delilin işaret ettiği yönde o şeyi kavramalıdır.
- e) Güzel konuşma kabiliyetine sahip olmalıdır.
- f) Bilgi edinmeyi, öğrenmeyi sevmelidir. Öğrenmenin mihnetlere katlanabilmelidir.
- g) Tabiatı gereği doğruluğu (sıdk) ve doğru insanları sevmelidir. Yalandan ve yalancılardan nefret etmelidir.
- h) Yeme-içmenin ve cinsel zevklerin peşinde koşmayan, onları arzulamayan biri olmalı ve kumardan kaçınmalıdır.
- i) Yüksek ruhlu olmalıdır.
- j) Gümüş, altın ve benzeri cinsten dünyevi amaçlı şeyler onun nazarında değerli görülmemelidir.
- k) tabiatı gereği adaleti ve adil kişileri sevmelidir. Zulümle mücadele etmelidir.
- l) Azimli, kararlı olmalı, korku ve zaaf göstermemelidir.

Yukarıda zikredilen bütün bu özelliklerin tek bir insanda bir araya gelmesi zordur. Bundan dolayı, bu tabii yaradılıştaki insanlara her çağda ancak bir defa

¹⁵ Farabî, İdeal Devlet, s. 101-103; Farabî, Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül -Mevcûdat, s. 103.

tesadüf edilir. Eğer erdemli şehirde böyle bir insan bulunur ve o insan büyüdükten sonra yukarıda zikredilen **şartlardan altısını** yerine getirirse veya muhayyile kuvveti aracılığıyla insanları uyarma kabiliyeti dışındaki **beş tanesini** yerine getirirse, yönetici bu insan olacaktır. Herhangi bir zamanda böyle bir insana rastlanamazsa, ancak daha önce bu şehirde yukarıdaki şartları taşıyan, kayda geçmiş, art arda hüküm sürmüş bir yönetici ve benzerleri olmuşsa, bu insanların koydukları kanunlar, kurallar ve âdetler benimsenip muhafaza edilmelidir.¹⁶

İlk yöneticiden daha sonra gelip ona vekâlet edecek yöneticide doğuşundan ve çocukluğundan itibaren bu on iki özelliğin bir araya gelmesi ve büyüdükten sonra da onun aşağıdaki altı özelliklerle temayüz etmesi gerekir:

- a) O, bir filozof olmalıdır.
- b) İlk yöneticilerin şehir için vazettikleri, şehri yönetirken başvurdukları kanunları, usulleri bilmeli, fiillerinde bu yöneticilerin izinden gitmelidir.
- c) Eskilerin kanunlarında kaydedilmemiş bir konuda, onların yollarını izleyerek yeni kanunlar çıkarma, koyma konusunda üstün olmalıdır.
- d) İlk yöneticilerin kanun koymalarının mümkün olmadığı, onlardan sonra herhangi bir zamanda ortaya çıkan olaylar ve şeyler hakkında doğru hüküm vermek üzere akıl yürütme gücüne sahip olmalıdır.
- e) İlk yöneticilerin kanunlarıyla, kendisinin yeni kanunları konusunda halkı aydınlatma, onlara kılavuzluk etme üstünlüğüne sahip olmalıdır.
- f) Savaşın gerektirdiği işleri de görebilecek bir beden sağlamlığına sahip olmalıdır.

Eğer bütün bu şartları kendisinde toplayan tek bir kişi bulunmaz da biri sadece filozof olan, diğeri ise geri kalan şartları yerine getiren iki kişi bulunursa, bu ikisi şehrin yöneticisi olacaklardır. Eğer bu şartlar, felsefe birinde, ikinci özellik ikinci bir insanda, üçüncü özellik üçüncü bir insanda, dördüncü özellik dördüncü

¹⁶ Farabî, Erdemli Şehir Halkının Görüşleri, s. 145-146; Necip Taylan, Ana Hatlarıyla İslâm Felsefesi Kaynakları, Temsilcileri, Tesirleri, s. 179-180; Majid Fakhry, Al-Fârâbî Founder of Islamic Neoplatonism His life, Works and Influence, p. 103-104; Farabî, erdemli bir devlet başkanının taşıması gereken özellikleri sıralarken, tekraren, 'Bilgi edinmeyi, öğrenmeyi sevmelidir. Öğrenmenin mihnetlere katlanabilmelidir.' Demektedir. Benzeri bir yaklaşım tarzı Platon'da da vardır. Platon da, ruhlarında filozofluk olanlar için Sokrates'in dilinden şöyle demektedir: "Bir şeyi öğrenme konusunda üşenip üşenmediğine de bakmak gerekir. Bir şeyi öğrenirken o şeyden şikâyetçi olan, öğrenme güçlüğü çeken insanların o şeyi gerçekten sevdiklerine inanmamalıyız." Platon, Devlet, s. 232.

bir insanda, beşinci özellik beşinci bir insanda, altıncı özellik altıncı bir insanda olmak üzere farklı insanlar arasında dağılmışsa ve bütün bu insanlar birbirleriyle anlaşabiliyorlarsa, hepsi birlikte en üstün yöneticiler olacaklardır. Ancak herhangi bir zamanda felsefe, yönetimin bir parçası olmaktan çıkarsa, bütün diğer şartlar bu yönetimde mevcut olsalar bile, erdemli şehir hükümdarsız kalmış olacaktır. Bu halde, şehrin yönetimi ile meşgul olan kişi bir hükümdar olmayacak, şehir halkı helak olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.¹⁷

İDEAL ERDEMLİ DEVLETİN ZİTTİ OLAN ERDEMSİZ TOPLUM VE DEVLETLER

Platon ve Aristoteles'te görülen siyasal rejimler tipolojisiyle ve sirkülasyonuyla Farabî'de de karşılaşılır. Devletler, salt ideal devletlerden ibaret değildir. Bozuk siyasal rejimler yahut devletler de vardır. İyi-erdemli bir devlet zamanla ahlakî, toplumsal, siyasal bağlamlarda bozularak, kötü-erdemli bir rejime dönüşebilir. Erdemsiz bir devlet de zamanla erdemli bir devlete inkılap edebilmektedir. Bu dönüşümün de kuşkusuz yine Platon ve Aristoteles'te olduğunca farklı farklı bilgi, bilim, ahlak, siyaset kökenli sebepleri olabilmektedir. Erdemsiz toplumlar için topluca söylendiğinde, en üst amaç olan hakiki saadetten uzaklaşmakta, temel muharrik ve hedefler başka başka arayışlar olmaktadır.

Farabî, erdemsiz toplumları **1) cahil toplumlar, 2) fâsik toplumlar, 3) sapık toplumlar, 4) değişmiş toplumlar** olarak dört gruba ayırmaktadır. Bu gruplar çerçevesinde ayrıca başka kategorilere de başvurmaktadır. Burada, işbu sınıflandırmanın Platoncu ve Aristotelesçi etkilerle beraber onlardan ayrıldığı, orijinal bir sınıflandırma olduğu söylenmelidir. Farabî'nin siyaset felsefesinde ilk erdemsiz toplum türü olarak yer alan cahil toplum da kendi içinde ayrı alt türlere sahiptir:

- 1) Zaruret toplumu
- 2) Kötü yahut mübadeleci toplum
- 3) Bayağı ve bedbaht toplum

¹⁷ Farabî, İdeal Devlet, s. 107, 110; Farabî, Mutluluğun Kazanılması, s. 36; İbrahim Ağâh Çubukçu, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, s. 96; Farabî'ye göre, 'iyi bir devlet başkanı aynı zamanda savaş sanatında da maharet sahibi olmalıdır. Devlet başkanı, hakiki saadeti bulmak istemeyen milletler ve şehirleri yenmek için ordular kurup yönetebilmelidir. Savaş aletleri ve savaşkan insanları kullanma konusunda ustalaşmalıdır. Hakiki saadet peşinde koşan savaşçı adil savaşçı, doğru savaşçı, bu amacın peşinde koşan savaş sanatı da doğru ve erdemli savaş sanatıdır.' Söylenenlerden Farabî'nin zihninde haklı-haksız savaşlar ayrımının bulunduğu ve haklı/adil savaşlar için gaza yapılmasının; gazi olunmasının gerekli görüldüğü sonucu çıkmaktadır. Bkz; Farabî, Mutluluğun Kazanılması, s. 36.

- 4) Şeref düşkünü toplum
- 5) Zorba toplum
- 6) Demokratik toplum.

Genel karakteristiği itibarıyla cahil şehir halkı, saadeti bilmeyen, onu hatırına bile getirmeyen şehirdir. Onlar saadet konusunda aydınlatılsalar dahi, ne anlayacak, ne de inanacaklardır. Cahil şehirlerin bildiği tek iyi şey, görünüşte iyi oldukları zannedilen şeylerdir ki, bunlar beden sağlığı, zenginlik, şehvi zevkler, insanın kendi arzularının peşinden koşma serbestliği, saygı ve itibar görme gibi hayatta gaye oldukları düşünülen şeylerdir. Cahil şehrin halkına göre onların zıddı olan şeyler, yani hastalık, yoksulluk, zevklerden mahrum olma, arzularının peşinden koşmada serbest olmama, saygı ve itibar görmeme de kötülüklerdir. Cahil toplumlar gibi erdemsiz toplum çeşidi olan bir diğer tür ise fâsık toplumlardır. Bu türde, cahil toplumdan farklı olarak bilgi ve bilim yönüyle, erdemli toplumdan daha geride bulunmak söz konusu değildir. Bu toplumlar hem ahlakî hem siyasi iyi ve kötüye dair bir bilgi eksiklikleri olmadığı halde yine de bile bile yanlış olanı seçmektedir. İnsanlar bilgi ve bilim birikimleri yönüyle hakikat ve saadet hakkında yanlış fikirlere sahiptir. Bu yanlışlık da onların erdemli bir toplum olmalarının önüne geçmektedir. Sapık toplum yahut devletlerde ise insanlar, şâni yüce Allah hakkında, akıllar hakkında, hakikat ve saadet hakkında vb. yanlış fikirlere sahip oldukları için erdemli devlet ve toplumdan uzak düşmektedirler. 'Karakteri değişmiş şehirdeki insanların fiilleriyse eskiden erdemli şehrin fikirlerinin ve fiillerinin aynıdır. Ancak artık olumsuz yönde değişmiş, erdemli fiillerin yerini erdemsiz olanları almıştır'.¹⁸ Erdemsiz toplum yahut devlet türlerine müştereken bakıldığında söylenebilir ki, bu şehirlerin hükümdarları, erdemli şehirlerin hükümdarlarının zıddı konumdadır. Onların yönetimleri erdemli yönetimlerin tersidir. Bu terslik, derece derece diğer bütün insanlar ve fiiller için de böyledir.

¹⁸Farabî, Erdemli Şehir Halkının Görüşleri, s. 140, 147-149; Farabî, İdeal Devlet, s. 111-112; Mustafa Erdoğan, Farabî'nin Siyaset Felsefesi Üstüne, s. 47-50; Mehmet Bayrakdar, İslâm Felsefesine Giriş, s. 213-214; İlhan Kutluer, Erdemli Toplum ve Düşmanları, İz Yay. İst. 1996, s. 15; Majid Fakhry, Al-Fârâbî Founder of Islamic Neoplatonism His life, Works and Influence, p. 107-108; Muhsin Mahdi, "Alfarabi", Leo Strauss and Joseph Cropsey, History of Political Philosophy, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1987, p. 211.

SONUÇ

Farabî, fikrî eserlerini felsefenin münhasıran belirli bir iki alanına hasretmemiştir. Aksine hemen her alanda yazmıştır. O, ortaya değişik alanlarda yine değişik düşünce ürünleri koymakla birlikte, siyasetin merkezde durduğunu düşünmüştür. Kendisi merkezî bir öneme ve ağırlığa sahip olan siyasal bahislerin kalbinde ise devlet başkanı yer alır. Mutluluk/Saadet, bilgi, bilim, ahlâk, erdem vb. gibi başka hangi konulardan söz açılıyor olunursa olunsun, mevzu dönüp dolaşıp siyasete, onun içinde devlet meselesine, onun da içinde devlet başkanı çözümlemelerine gelmektedir.

Farabî'nin orijinalliği, işe sıfırdan başlamasından ve 'güneşin altında daha önce hiç söylenmemiş olan bütünüyle yeni sözler' söylemesinden kaynaklanmaz. Onun orijinalliği İslamî görüşler ile çoğu zaman kastedilenin bilhassa Platon ve yer yer Aristoteles olduğu Yunan felsefesini telif edebilme cesaretinden kaynaklanır. Bilgi, bilim, ahlâk ve siyaset meseleleri üzerinde Platon da, Aristoteles de durmuştur. Farabî'nin İdeal Devlet'i gibi, Platon'da 'Devlet', Aristoteles'te 'Politika' merkezde duran eserlerdir. Başka bir ifadeyle sadece Farabî için değil, onun kendilerinden beslendiği Platon ve Aristoteles için de siyaset, merkezî bir konuma sahiptir. Bu benzeşmeye ve onlardan belirgin izler taşıma realitesine karşın Farabî yine de orijinal bir filozoftur. Zira yukarıdaki bahislerde de zikredildiğince örneğin bilginin ve bilimin epistemolojik kaynaklarına ilişkin, örneğin ahlaka, erdeme, saadete ilişkin, örneğin siyasal rejimler tipolojisi ve sirkülasyonuna ilişkin, peygamberane özellikleri taşıyan devlet başkanına ilişkin, toplumsallaşma gereklerine, toplum türlerine, toplumsal sınıflaşma ve/veya tabakalaşmaya ilişkin... vb. söylediği sözler, yeni sözlerdir. Platon ve Aristoteles'in bakış açılarını aşan perspektiflerdir.

Eleştiri sadedinde ise şunlar denilebilir: Mütefekkirin, kendi bütün insanlık yahut evrensellik anlayışı ile etkilendiği aşikâr olan Stoik bütün insanlık yahut evrensellik anlayışı arasında daha görünür bağlar kurması beklenirdi. Diğer bir husus olarak şu zikredilebilir: Devlet başkanı da sonuçta bir 'insan' olduğundan, insan da her türlü menfi tesire açık bir varlık olduğundan ötürü, Platon değil ama Aristoteles örneğindeki gibi siyasal işlevleri ve hâkimiyet yönüyle 'hukuk' üzerinde daha vurgulu bir şekilde durulabilirdi. Ve son: Farabî'nin siyaset felsefesinin de, Platon ve Aristoteles'in siyaset felsefeleri gibi odağına üstte bulunanları; hiyerarşik anlamda üst toplumsal tabakaları; seçkinleri yerleştiren bir felsefe olduğu, alt tabakaların yahut madunların onun için de görünmez kaldığı eklenme-

lidir. Netice itibarıyla, Farabî, bilgi, bilim, ahlâk ve siyasete dair meseleleri yekdiğeriyle geçişli tarzda ve nihayetinde siyaset felsefesi zemininde birlikte mütalaa etme başarısını göstermiş bir filozoftur. O, eserleri ile sadece devrine bir mesaj vermemiş, devrinin ötesine de geçebilmiştir. Farabî'nin, bilgi, bilim, ahlâk, siyaset ve devlet olgularının yaşamaya devam ettiği her devir için ve her toplum için anlamlı sayılacak analizler gerçekleştirmiş önemli bir Türk İslam düşünürü olduğu, son sözler olarak söylenmelidir.

KAYNAKÇA

F

- Aristoteles, Politika, (Türkçesi: Furkan Akderin), Say Yay. İst. 2017.
- Aydınlı Yaşar, “Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu”, M. Cüneyt Kaya (editör), İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler, İSAM Yay. İst. 2014, ss. 145-181.
- Bayrakdar Mehmet, İslâm Felsefesine Giriş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ank. 1988.
- Cevizci Ahmet, Felsefe Tarihi, Say Yay. İst. 2009.
- Çubukçu Ağâh, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ank. 1986.
- Erdoğan Mustafa, “Farabî'nin Siyaset Felsefesi Üstüne”, Türkiye Günlüğü, S: 73, 2003, ss: 43-58.
- Fakhry Majid, Al-Fârâbî Founder of Islamic Neoplatonism His life, Works and Influence, Oneworld Publuction, Oxford, England, 2002.
- Farabî, Aklın Anlamları, (Türkçesi: Mahmut Kaya), Mahmut Kaya, İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri, Klasik Yay. İst. 2007.
- Farabî, Eflatun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması, (Türkçesi: Mahmut Kaya), Mahmut Kaya, İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri, Klasik Yay. İst. 2007.
- Farabî, Erdemli Şehir Halkının Görüşleri, (Türkçesi: Mahmut Kaya), Mahmut Kaya, Klasik Yay. İst. 2007.
- Farabî, Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular (Türkçesi: Mahmut Kaya), Mahmut Kaya, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, Klasik Yay. İst. 2007.
- Farabî, Felsefenin Temel Meseleleri, (Türkçesi: Mahmut Kaya), Mahmut Kaya, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, Klasik Yay. İst. 2007.
- Farabî, Siyaset Felsefesine Dair Görüşler, (Türkçesi: Hanifi Özcan), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İst. 2014.
- Farabî, Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdî'ül -Mevcûdat, (Türkçesi: Mehmet S. Aydın vd), Büyüyen Ay Yay. İst. 2017.

- Farabî, İdeal Devlet, (Türkçesi: Ahmet Arslan), TİB Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- Farabî, Mutluluğun Kazanılması, (Türkçesi: Ahmet Arslan), TİB Kültür Yayınları, İst., 2017.
- Farabî, İlimlerin Sayımı, (Türkçesi: Mevlüt Uyanık ve Aygün Akyol), Elis Yay. Ank. 2019.
- Kaya Mahmut, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, Klasik Yay. İst. 2007.
- Kutluer İlhan, Erdemli Toplum ve Düşmanları, İz Yay. İst. 1996.
- Kutluer İlhan, Sarp Yokuşu Tırmanmak, İz Yay. İst. 1998.
- Kutluer İlhan, Yitirilmiş Hikmeti Ararken, İz Yay. İst. 2012.
- Kutluer İlhan, İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru, İz Yay. İst. 2013.
- Kutluer İlhan, Felsefî Gök Kubbemiz, İz Yay. İst. 2017.
- Mahdi Muhsin, "Alfarabi", Leo Strauss and Joseph Cropsey, History of Political Philosophy, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1987.
- Netton, Ian Richard, "al-Farabi, Abu Nasr", Routledge Encyclopedia of Philosophy (Ed: Edward Craig), Routledge Publ. London and New York, 1998.
- Platon, Devlet, (Türkçesi: Furkan Akderin), Say Yay. İst. 2017.
- Sayılı Aydın, "Açış Konuşması IX, X. Ve XI. Asırlar ve İslâm Dünyası Uygarlığında Önemli Katkısı Olan Kalburüstü Bazı Düşünürler ve Bilim Adamları", Uluslararası İbn Türk, Hârazmî, Fârâbî, Beyrûni ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 9-12 Eylül, 1985), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S: 42, Ankara, 1990. ss. 11-24.
- Tannenbaum Donald G., Schultz David, Siyasî Düşünce Tarihi Filozoflar ve Fikirleri, Adres Yay. Ank. 2010.
- Taylan Necip, Ana Hatlarıyla İslâm Felsefesi Kaynakları, Temsilcileri, Tesirleri, Ensar Neşriyat, İst. 2016.
- Watt W. Montgomery, "Al-Fârâbî", Encyclopedia of Philosophia, (Editor in Chief: Donald M. Borchert), Thomson-Gale, Macmillan Reference, New York, USA, 2006.